

KÖZLEMÉNYEK

Rab Virág–Tóth Imre

KÁNYA KÁLMÁN ÉS EURÓPA GAZDASÁGI ÚJJÁÉPÍTÉSE

*A Közép-Európa gondolat
Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat*

A két háború korából számos olyan elképzelést, tervet ismerünk, mely Európa, s azon belül a közép-európai tér problémáival foglalkozik. Viszonylag kevés olyan fogalmazvány maradt azonban fenn, amely a két háború közötti időszak aktív és aktuálisan hivatalban lévő magyar kormányzati szereplőjétől származik, ráadásul az aktuális, pontosabban a kinyilvánított mainstream iránytól eltérő nézeteket fogalmaz meg. Ezek közé kell sorolnunk azt a nemrég a történeti kutatás látóterébe került, a Magyar Országos Levéltárban fellelhető, szerző és aláírás nélküli kéziratot,¹ mely kétségtelenül Kánya Kálmán, hivatalban lévő külügyminiszter kézírásával készült. A mű „előéletéről” annyit tudunk, hogy a tanulmányt tartalmazó borítékot az akkor már nagyon idős és beteg egykori külügyminiszter 1944 nyarán bízta egyik bizalmas ismerősére azzal, hogy őrizze meg azt a háború végéig. Az 1944. októberi nyilas puccsot követően Kányát elhurcolták, s noha sopronkőhidai internálását követően még visszatért Budapestre, a kézirat többé már nem került vissza hozzá. A német majd szovjet megszállás, illetve Budapest ostromának áldatlan körülményei közepette a Kánya által korábban átadott boríték nem került elő eredeti állapotában, és feltehető, hogy abból dokumentumok tűntek el. A kéziratot ellenben sikerült megtalálni és megőrizni. A háború után Kánya ismerőse a művet évtizedekig magánál tartotta, majd Brüsszelben élő unokatestvéréhez jutatta el. Innen került a szöveg ismét Magyarországra, pontosabban — általunk nem ismert körülmények között — mai őrzési helyére.²

A feltehetően 1934–1935 táján keletkezett szöveg, melynek terjedelme meghaladja a száz kézzel írt oldalt, német nyelven készült, és a korszak legfontosabb európai problémáinak elemzésére vállalkozik, kísérletet téve a kontinens válságából kivezető utak felvázolására. A datálásra vonatkozóan támpontot ad, hogy az 1925–1934 között eltelt évtizedet lezárt korszakként maga a szerző említi a szövegben,³ melynek alapos filológiai elemzése arra enged következtetni, hogy a tanulmány nem keletkezhetett 1935 után. A szerző nem utal

¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 63. a. 472. cs. 72. t. Kánya Kálmán tanulmánya Európáról. (A továbbiakban: Kézirat)

² A kézirat levéltárba kerülésének előzményeit illetően Pritz Pál bocsátotta rendelkezésünkre ismereteit, melyeket ez úton is köszönünk, csakúgy, mint segítő tanácsait. Ugyancsak neki köszönjük, hogy a szöveg elsődleges magyar fordítását és az irat útjával kapcsolatban keletkezett dokumentumokat átadta.

³ Kézirat, fol. 34.

fontos, az 1936-os évhez köthető eseményekre. Az is árulkodó, hogy Kánya egy helyütt azt írja: „az olasz államvezetés is hangsúlyt fektet az észak-afrikai befolyási övezetére...”⁴ Úgy véljük, ennek a hangsúlynak az 1935 őszi háborúba fordulása más kontextusba helyezné a szerző kijelentését. A szöveg tehát 1935 októberére előtt keletkezett.⁵

A fejtegetést tökéletes, klasszikus német tudással rendelkező szerző írta, aki — noha a gondolatait jól követhető, logikus okfejtéssel vetette papírra — ebben a formában feltehetően nem megjelentetésre szánta. Az egységes íráskép arra utal, hogy tisztázattal állunk szemben. Az is lehet azonban, hogy a gondolatszerkezet egyetlen nagyobb „lélegzetvétellel”, a szerző kiváló intellektuális adottságainak talapzatán épült fel.⁶ Vélelmezhetjük azt is, hogy az írásmű töredékes formában készült el, vagy maradt ránk. Különösen az utolsó fejezet végén olvashatunk szövegrészeket, melyek azt a benyomást keltik: a szerző még nem munkálta ki egészen a tárgyalt témát. Elképzelhető, hogy a közép-európai probléma megoldására ígért — alább ismertetendő — javaslata is csonkán maradt fenn, hiszen az olvasó elé tárt projektum túlságosan kidolgozatlan ahhoz képest, amire a gondos elméleti előkészítés után számítanánk. Nem zárhatjuk ki, hogy maga Kánya hagyta nyitva a kérdést, mivel az írás születésekor nem tehetett megnyugtatóan pontot saját elképzeléseinek végére. Ezzel összefüggésben vetődik fel a kérdés: vajon mi lehetett az írásmű elkészítésének célja?

Sajnos nem tudjuk, milyen szándék vezette a szerzőt, annyi azonban bizonyos, hogy a fogalmazvány az asztalfiókban maradt, sőt alkotója alkalmasint egyelőre oda is szánhatta.⁷ Ha így történt, a komoly tapasztalattal, tudással és remek diplomáciai érzékkel rendelkező Kánya nem is tévedett. Nem volt aktuális a kérdés egyfelől külpolitikai okok miatt, hiszen 1933 után nyilvánvalóvá vált, hogy a térség sorsát Németország fogja, az általa gondolt gazdasági (majd pedig politikai) szisztéma szerint elrendezni.⁸

A kézirat keletkezésekor olyan átrendezőési folyamatok zajlottak szerte a világban és Európában is, melyek rendkívül sok bizonytalansággal jártak és mozgalmal háttérül szolgáltak az esélyek, alternatívák latolgatásához. Az 1930-as

⁴ Kézirat, fol. 110.

⁵ Az olaszoknak az észak-afrikai befolyási övezetre fordított figyelméből kiindulva pontosítható a legkorábbi dátum is, amikor a tanulmányt datálhatjuk. 1934 decemberében a Val Val konfliktus kapcsán ugyanis sejteni, majd 1935 februárjában, Laval francia külügyminiszter római útja alkalmával már vélelmezni is lehetett az említett olasz figyelem konkrét megnyilvánulásait. Ezek alapján megállapítható, hogy legkorábban 1934 decemberében születhetett Kánya írása.

⁶ Más források alapján elmondhatjuk, hogy Kányának a kézírása és a kézjegye időnként eltérő volt, ebben a szövegben azonban nem mutatható ki jelentős különbség az egyes oldalak és a fejezetek külalakja, megformáltsága között. Szakértői vélemény szerint csupán fáradtságból adódó eltérések fedezhetők fel az első és az utolsó oldalak írásképe között. A kézírás követi a kor normáírását, határozott, céltudatos és energikus ember munkája. Itt köszönjük meg a munkáját Ivancsics Zsuzsának, aki a magyar fordítás pontosításában és Horváth Eszternek, aki a kézirat írásképe az elemzésében a segítségünkre volt.

⁷ Ezt közvetve több dolog is alátámasztja. Ilyen például, hogy Kánya a kézirat a feltételezett papírra vetése után nem sokkal, a közben megszületett, és a közép-európai országok gazdasági közeledését célzó Milan Hodža-féle tervvel kapcsolatosan mereven elutasító álláspontra helyezkedett. Tette ezt annak ellenére, hogy — mint látni fogjuk — saját művében maga is kiáll a Duna-medencei együttműködés szükségessége mellett. Ennek, feltevésünk szerint két oka lehet: vagy nem akarta, hogy a közép-európai együttműködés csehszlovák iniciatívák szerint szülessen meg, vagy — s ez még valószínűbbnek látszik — az egész problémát időszerűtlennek tekintette.

⁸ A kérdésről részletesen l.: *Ormos Mária*: Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Bp. 2007. 157.

évek európai átrendeződésének prologusa a gazdasági válság volt, mely után a versailles-i rendszer egyre érezhetőbb bomlásnak indult. Franciaország nem volt képes többé gazdasági eszközökkel fenntartani politikai befolyását a hozzá kötődő közép-európai államokban. Ehhez olyan súlyos pénzügyi áldozatokra lett volna szükség, amit Párizs nem vállalhatott. Egyszersmind az is világossá vált, hogy Franciaország a piac és a kereskedelem területén nem tud alternatívát nyújtani a térség államainak. Londonban korábban is alárendelt szerepet szántak e régióknak, és ez az érdektelenség az 1930-as évek közepére csak fokozódott.⁹ A helyzet kulcsa mindinkább a német politika irányítóinak kezébe került. 1934-ben még felsejleni látszott egy — az Anschluss megakadályozásáért cserébe az olaszok etiópiai törekvéseit méltányló — francia–olasz megállapodás lehetősége,¹⁰ ám éppen Mussolini észak-afrikai kalandja nyitotta meg az utat Berlin számára a közép-európai térségbe. A fordulat mindazonáltal komoly csalódást okozott Magyarországon, mert úgy tűnt, Olaszország a francia barátkozással elpártolt a revízió ügyétől. Ezzel egyidejűleg csökkent a Franciaországba vetett bizalom a kisantant országai körében. Olaszország 1935 őszen megkezdte az abesszin háborút, ami az angolok tiltakozását váltotta ki. Franciaország nem állhatott tovább az olaszok háta mögött, akik a nemzetközi elszigeteltség elől Berlin karjaiba hullottak. A német támogatás ára Ausztria lett, miáltal a Német Birodalom előtt megnyílt a térségbe vezető út.

Ekkorra már jó néhány év eltelt azóta, hogy az első hivatalos indítvány egy Európa szintű — elsősorban politikai jellegű — együttműködésre megszületett. Az ún. Briand-terv volt az, mely az integrációs gondolatot elméleti síkról a gyakorlatba próbálta átültetni. 1932-ben a nagyhatalmi vákuum megszűnésével az integrációs tervek ideje lejárt, a külpolitika lehetőségei idővel beszűkültek. A Kánya által jól érzékelt változások pedig az önálló tervek végét is jelentették. Magyarország számára egyidejűleg az vált a fő kérdéssé, hogy milyen feltételek mellett juthat szerephez a Németország által szervezett piacon.¹¹ A harmincas évek derekán felmerülő, nem német kezdeményezésű tervek létrejöttét már a védekezési szándék motiválta.¹² Az 1930-as évek második felében és közvetlenül a második világháborút megelőző időszakban pedig a dunai vagy közép-európai együttműködés különféle formája Magyarországon már csak a kormánnyal valamilyen okból szemben álló táborban fogalmazódott meg. Ennek fő oka éppen az volt, hogy a kormányhoz tartozó konzervatív körök ilyesféle tervek sikerének semmiféle esélyt nem adtak.

⁹ Anglia 1932 januárjában a francia hegemonia ellensúlyozására és saját, korábbi befektetési védelmében még előállt a Duna menti államok vámszövetségét szorgalmazó tervvel, ám a próbálkozás elhalt, s vele együtt múltak ki a térségre vonatkozó angol kezdeményezések is. *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 99–102.

¹⁰ *Ormos M.*: Közép-Európa i.m. 166.

¹¹ *Ormos Mária*: A gazdasági világválság magyar visszhangja. (1929–1936). Bp. 2004. 157.

¹² *Ormos M.*: A gazdasági világválság... i. m. 158.

¹³ Kánya francia diplomaták előtt nem is rejtette véka alá véleményét a német náciokról. Göbbelst kötőznivaló bolondnak, Göringet brutálisnak, Hitlert pedig egyszerű, a tömegek által felszínre dobott figurának tartotta. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ jelentése Kányával folytatott beszélgetéséről. Budapest, 1933. május 8. In: Documents Diplomatiques Français 1932–1939. 1-re Serie (1932–1935.) Tome III. (17 Mars – 15 Juillet 1933) Paris, 1967. Dok. 256. 449–450.

Kánya minden bizonnyal osztotta ezeket a nézeteket, sőt a kontinensre leselkedő veszélyt is tisztán látta, ami a német orientációt képviselő diplomatának nehéz felismerés volt. Ne feledkezzünk meg arról, hogy berlini követként 1933 elejéig testközelből volt alkalma megtapasztalni a szubkulturális mélységekből a hatalom csúcsai felé menetelő nemzetiszocialisták, európai értékeket tagadó észjárását.¹³ A dolgozat első fejezetében Kánya — a jó európai békerendszerről értekezve — a kisállamokkal kapcsolatban kijelenti, hogy azok nem fogják magukat kiszolgáltatni „veszélyes és merész kísérleteknek, hogy jó szerencsénkben bízva az európai társadalom alappilléreit kicseréljék”.¹⁴ Ebben a mondatban nehéz nem felfedezni annak a traumatikus felismerésnek a jeleit, melyek a náci új Európa előszelében mutatkoztak meg. Ugyanebből a veszélyérzetből táplálkozik a szerző nyugtalansága abban a bekezdésben, melyben a törvények változtathatlanságát bírálja az angol jogtudós, Jeremy Bentham nyomán. Itt párhuzamot igyekszik vonni a Bentham korának régi és rossz törvényei valamint a versailles-i rendszer alkalmatlansága közé. A jelen és a múlt összevetésének tanulsága sokkal súlyosabb, mint amit az elhibázott békemű fenntartásának vagy revíziójának „egyszerű” konfliktusa rejt. „Száz évvel később egész Európa sorsa attól függ, hogy a közép-európai békeszerződések megváltoztathatlanságáról szóló hamis dogma vajon továbbra is uralkodni fog-e? (...) ez a kérdés ma emberek millióinak sorsára és a legtöbbre becsült kultúrterületekre nézve döntő fontosságú.”¹⁵ A nemzetközi politika széljárása tehát egyáltalán nem kedvezett annak, hogy a magyar külügyek irányítója alternatív utakat számba vevő tanulmányt közrebocsásson.

Ezzel egyidejűleg azért sem volt esedékes, hogy a kérdést a nyilvánosság előtt megszélesíttesse, mert a külügyminiszternek a kisantant államokkal való kooperáció kérdésében — és ez konstans nehézséget jelentett — igencsak mértéktartónak kellett mutatkoznia. Ezt szintén több közvetett bizonyíték is igazolja, melyek közül nem egy magától a szerzőtől származik. Amikor például Kánya az 1933-ban felmerült csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokról tájékoztatta Dirk Forster párizsi német követségi tanácsost, azt is elmondta neki, mennyire határozottan elutasította, hogy a kereskedelmi megállapodás aláírásáért Magyarországnak bármilyen politikai árat (akár csak politikai fegyverszünet megkötését) kelljen fizetnie. Ennek ellenére a beszélgetés végén nyomatékosan kérte Forstert, hogy az elmondottakat bizalmasan kezelje. A német diplomatának határozottan az volt a benyomása, hogy Kánya odahaza, a tisztán gazdasági jellegű megállapodás híre miatt is kényelmetlen helyzetbe kerülne, mert úgy értékelnék, mintha a tárgyalásokkal bármilyen területi revíziós igényről lemondana.¹⁶ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a dolgozat írója a dunai kollaboráció ötletét a lehető legdiszkrétebb módon kezelte.

Noha a megírás célja fontos konfiguráló tényezője a dolgozatnak, ez sajnos mindeddig homályban maradt. A munka mindazonáltal anélkül is értékes infor-

¹⁴ Kézirat, fol. 22.

¹⁵ Kézirat, fol. 30.

¹⁶ Forster távirata. Párizs, 1933. szeptember 16. Das Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA) R28536. Politische Abteilung II. Geheimakten Ungarn, Büro des Reichsministers 3. 1931. május – 1935. november.

mációkat tartalmaz, hogy tudnánk, milyen sorsot szánt neki a szerző. Mindenestre amennyit ismerünk a kézirat hányattatott utóéletéről, az arra vall, hogy Kánya jelentős szerepet tulajdonított a fogalmazványnak. A nagybeteg diplomata feltehetően a második világháború utáni időszakra is érvényesnek tekintette munkáját, melyben a hatalmi egyensúlyról, a nemzetközi politikát irányító erkölcsi kérdésekről, valamint gazdasági problémákról is értekeznek. Feltehető, hogy — hacsak nem elsődlegesen a borítékban őrzött egyéb iratok voltak a fontosabban számára — Kánya az alkalmas időpontra várt, hogy a fogalmazványt megjelentesse, vagy megfelelő fórumon nyilvánosságra hozza. A szerző vitathatatlan szellemi adottságai részeként — amellet, hogy a hagyományos diplomácia „dokumentátori”, és „hírnöki” szerepkörében is hatékonyan működött —, birtokában volt a hagyományos diplomáciai cselekvés legfontosabb eszközének, a jó kommunikációs képességnek is. Utóbbi nem csupán azt jelentette, hogy tudott élni az azonnali reagálás és meggyőzés eszközeivel, hanem azt is, hogy ha kellett, hallgatásba is tudott burkolózni. Az élénk került írás ennek a „beszédesebb hallgatásnak” a lenyomata, mely — úgy véljük — egyfajta háttérstratégiaként szolgálhatott azok számára, akik a kontinens és a dunai országok kiszámítható jövőjét nem a hitleri alternatívában látták biztosítottnak.¹⁷

Miért tartjuk mindezt fontosnak? Amellet, hogy a kézirat bizonyítékot szolgáltat Kánya szemléletbeli szuverenitására, rávilágít a gazdasági reálfolyamatok és politikai realitások közötti ellentmondásokra. Amennyiben a Kánya által megfogalmazott gondolatokat más magyar szerzők műveire hasonlítjuk, kiderül, hogy azok a gazdasági kérdéseket érintő elgondolások az ökonómia elméletét és gyakorlatát is kiválóan ismerő Hantos Elemér, és Gratz Gusztáv elképzeléseivel¹⁸ mutatnak rokonságot. Azzal a különbséggel, hogy kidolgozottságukban egyikük munkájával sem hasonlítóak össze. Kánya nem részletesen kimunkált tervet ír le (ezt annál kevésbé kérhetjük számon rajta, mivel ő maga nem gazdasági szakember), gazdaságpolitikai elképzeléseinek papírra vetésével azonban megteremti azt az alapot, amire egy sikeres projektum ráépülhet. Figyelembe véve, hogy a különféle közgazdász- illetve közgazdasági elméletek csakis a politikán keresztül, a politikusi elit meggyőzését követően képesek működővé válni, a Kánya-féle irat, s az abban foglaltak jelentősége nem elhanyagolható, mint ahogy az sem, hogy a kompiláció végül nem nőtte ki magát politikai programmá.

A mű három részből áll. Az első Európa szellemi jellemzőivel és erkölcsi újjáépítésével (*Europas moralischer Aufbau*)¹⁹ foglalkozik, a második a konti-

¹⁷ Messzemenően egyetértünk Pritz Pál avatott értékelésével, mely szerint Kánya a náciizmus virulenssé válásától egyre „kesernyösebbé, töprengőbbé” vált. A dolgot az e tépelődés eredményének is tekinthetjük. L.: *Pritz Pál*: Hory András (Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében.) In: *Uő*: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 124.

¹⁸ A későbbiekben — Kánya elképzeléseinek elemzése során — igyekszünk a szöveget elhelyezni azon a palettán, melyen a korszak más, a kooperáció eszméjét színvonalasan képviselő magyar személyiség munkái is megtalálhatók, így Hantos Elemér jogász és közgazdász és Gratz Gusztáv jogász, történész és politikusé. Hantos és Gratz elképzeléseinek összehasonlításához lásd *Gyarmati György*: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. *Limes* 1997. 28. sz. 46.

¹⁹ Ebben a részben külön cím alatt a szerepel a versailles-i békerendszerről szóló szövegrész. Kézirat, fol. 28–32.

nens politikai rendjének kérdéseit taglalja (Europas politischer Aufbau),²⁰ míg a harmadikat — alább ismertetendő fejezetet — a gazdasági reorganizáció problémájának szentelte a szerző (Europas wirtschaftlicher Aufbau).²¹

Noha a kézirat három fejezete összefüggő, koherens egészet alkot, az alábbiakban csupán a harmadik fő alkotóelem, azaz a gazdaság kérdéseit összegző szövegrész ismertetésére vállalkozunk. Ennek oka az, hogy az előzőekben említett hivatalos politikai nyilatkozatok és közbeszéd tartalmi elemeitől e fejezet gondolatvezetése tér el a legmarkánsabban. Jelen munka természetesen nem pótolja a teljes szöveg későbbi — tervezett — publikálását. Kánya Kálmán kéziratának elemzése és értékelése során több — általunk fontosnak ítélt — szempontot vontunk be a vizsgálatba. Elsősorban az írás motivációját és érrendszerét határoztuk meg, ezen belül pedig az elképzelés német meghatározottságát vizsgáltuk. Mindkettő elősegítette a közölt gondolatok értelmezését, elhelyezését a korszak többi elképzelésének sorába és az írás keletkezési időpontjának meghatározását. A következőkben igyekszünk összevetni Kánya elgondolásait a korszak fontos gazdasági és pénzügyi szakembereinek, elméleti közgazdászainak elképzeléseivel is. Mielőtt azonban még az írás részleteit ismertetnénk célszerű röviden összefoglalni a szerző életének főbb állomásait külügyminiszterré történt kinevezéséig.²²

Kánya Kálmán diplomáciai karrierje 1933-ig

Kánya a két háború közötti magyar politika egyik legfontosabb háttérembere, 1933–1938 között a külpolitika hivatalos irányítója volt. Személyét és működését — többek között — az teszi különlegessé, hogy a külügyminiszteri posztjának és feladatkörnek némiképp új értelmezést adott. Elődeitől eltérően aktívan és tevőlegesen vett részt a külpolitika alakításában, melynek elvi irányítását a mindenkori miniszterelnök hagyományosan saját hatáskörébe vonta.

Kánya igazi self-made man volt a magyar külpolitikában. Ellentétben a diplomáciai testület számos vezető tisztviselőjével, középpolgári származású volt.²³ Nem voltak arisztokrata ősei, sőt még kismemesi elődökkel sem büszkélkedhe-

²⁰ A fejezetben Kánya külön cím alatt ír a hatalmi egyensúly (Das Gleichgewichtssystem) témájáról. Kézirat, fol. 67–79.

²¹ Kézirat, fol. 80–114.

²² Kánya működésének 1934–1935-ös időszakára a magyar külpolitika történetét ismertető számos kitűnő munka áll rendelkezésre. Első miniszteri éveinek jobb megértéséhez ezeknek a műveknek a segítségével, illetve közvetett, szórvány információk révén tudnánk közelebb férkőzni. Az 1933-ig tartó életéről részletesebben l.: *Tóth Imre: Egy németbarát viszontagságai Berlinben. (1925–1933).* Soproni Szemle 2008. 325–338.; *Uő: A polgári arisztokrata. Kánya Kálmán jellemrajza a kezdetektől a miniszteri posztig.* Aetas 2009. 2. sz. 23–43. ill. *Uő: Gömbös külügyminisztere. Kánya Kálmán útja a bársonyszékig.* In: A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc, Hegedüs Katalin, Rab Virág. Pécs, 2010. 475–488.

²³ Meg kell jegyeznünk, hogy a származás önmagában nem jelentett automatikus előnyt az előrelépésben. A hivatal vezetőinek kiválasztásában a tehetség és az alkalmasság volt az elsődleges szempont. A diplomáciai szolgálat összetételéről, mobilitási jellemzőiről Pritz Pál számos tanulmánya tájékoztat. L.: *Pritz Pál: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944).* In: *Uő: A magyar diplomácia a két háború között.* Tanulmányok. Bp. 1995. 19–36.; *Uő: Hazánk és a nagyvilág. A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948).* In: *Uő: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok.* Bp. 2005. 67–114.

tett.²⁴ A származásából eredő hátrányt és a csak csekély örökölt vagyont, amire a diplomáciai pályán nagy szükség lett volna, szorgalommal és rátermettséggel pótolta.

Soproni iskolái után a külügyminisztérium felügyelete alatt álló bécsi Keleti Akadémiát, az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legrangosabb iskoláját végezte el. 1892-ben tette le a konzuli növendéki vizsgát. Pályafutását is konzuli növendékként kezdte 1893 novemberében. A külügyi állomány akkoriban három csoportra tagolódott. Az egyiket a konzulátusi beosztottak, a másikat a belső szolgálatbeli minisztériumi fogalmazók, a harmadikat a diplomaták alkották. A diplomáciai státusz eléréséhez magas jövedelmi biztosítékra volt szükség, nem úgy a konzuli és a fogalmazói beosztáshoz. A beosztás ezért az esetek nagy részében előre eldőlt. Elvi lehetőség volt ugyan az áthelyezésre, a gyakorlatban azonban erre ritkán került sor.²⁵ Kánya esetében mégis erről volt szó. 1895-ben a fiumei magyar királyi tengerészeti hatósághoz került, ahol az ott működő ipari és kereskedelmi kamarához osztották be. A Ballhausplatzon²⁶ alkalmazott tisztviselők nagyjából kétharmada dolgozott külképviseléseken, követségeken és konzulátusokon. Közéjük osztották be Kányát is. Diplomáciai karrierjének fontos állomása volt Konstantinápoly, az ottani osztrák–magyar konzulátus, ahol 1896-tól mint alkonzul működött. Pályájának további állomásai: 1896-ban Szaloniki, 1898-ban Moszkva. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével bízták meg, de irányította a kijevi és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki, és a montenegrói Cetinje konzulátus irányítását bízták rá. 1905-től a konzuli beosztását elhagyva előrelépett, és a közös külügyminisztérium fogalmazói karában teljesített szolgálatot.²⁷

1909-ben udvari, 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki, s ugyanettől az időtől a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. Alois Lexa von Aehrenthal báró, közös külügyminiszter sajtófőnökeként három évet töltött el. A sajtóügyeket irányító tisztviselő a miniszter egyik legbensőségebb munkatársa volt. Állása elsősorban nem adminisztratív, inkább bizalmi jellegű volt, ami egyben politikai karaktert is kölcsönzött neki.

1913. október 15-én tényleges, rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek nevezték ki és Mexikóba akkreditálták, ahol mint a Monarchia követe és meghatalmazott miniszter a háború végéig teljesített szolgálatot.²⁸ Noha a távoli Közép-Amerika nem tartozott azok közé a helyek közé, amelyek a legna-

²⁴ Kánya apja ügyvéd, anyja tehetős soproni család sarja volt. Ősei közül Kania Mátyás 1805-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Fia, Nándor (a külügyminiszter nagyapja) 1831-től külső tanácsos, tribunus majd 1848-tól a belső tanács tagja. 1861–1867 között polgármester. In: *Házy Jenő: Soproni Polgárcsaládok 1535–1848*. Bp. 1982. 203.

²⁵ *Barcza György: Diplomataemlékeim. 1911–1945*. II. Magyarország volt vatikáni és londoni követének visszaemlékezései. I. Budapest, 1994. 28.

²⁶ Ballhausplatz az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának (Kaiserlich und Königliches Ministerium des Kaiserlich und Königlichen Hauses des Äusseren) elnevezése annak Ballhausplatzon állt épületéről.

²⁷ *Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi országgyűlésről*. Szerk. Haeffler István. Budapest, 1940. 570–571.

²⁸ Kánya mexikói éveiről l.: *Anderle Ádám–Kozári Mónika: A monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919*. Szeged, 1990. (II. kiadás: 1996). (A mexikói kiadás: *Un húngaro en la revolución mexicana. Kálmán Kánya. México, 1999.*) című könyvét.

gyobb szakmai kihívást és tekintélyt biztosították az oda akkreditált diplomataknak, a követi kinevezés így vagy úgy mégis a karrier csúcának számított. Az osztrák–magyar misszióvezetők közé csupán kapcsolati alapon, jó politikai helyezkedéssel nem lehetett bekerülni.²⁹ Az előkelő származás mindazonáltal nem volt hátrány. A 18. század első felétől 1918-ig a követeknek és a nagyköveteknek csupán 10 százaléka nem volt arisztokrata származású. Ez is megerősíti, hogy a kinevezés Kánya szakértelmének, jó politikai érzékének szólt.

A mexikói külszolgálatban eltöltött évek mindazonáltal el is zárták az európai események fő áramlataitól. Az izoláltságból a háború vége és az Osztrák–Magyar Monarchia teljes szétesése hívta elő. Az összeomlást követően a magyar külügyi szolgálatban helyezkedett el. 1919 júliusában még Mexikóban tartózkodott. Október 31-én került a magyar külügyminisztériumba.³⁰ A hazai politikai viszonyokban kevésbé, a külügyi intézményi struktúra és a diplomácia működési mechanizmusában azonban alaposan jártas volt. Tapasztalataira és ismereteire³¹ óriási szükség is volt, így azokat hamar kamatoztathatta. Legközvetlenebb munkatársával, Khuen-Héderváry Sándorral óriási szerepük volt az önálló magyar a külügyminisztérium megszervezésében. Nemsokára a Politikai Osztály vezetője, 1920-tól 1925-ig a minisztérium vezértitkára, azaz a külügyminiszter állandó helyettese — más elnevezéssel: államtitkára — lett. A külügyminisztérium területi alapon működő szervei foglalkoztak a követségekről befutó jelentések feldolgozásával, és ők dolgozták ki a külképviselőknek küldött utasításokat is, melyek azonban a directeur politikque (a politikai osztály igazgatója), majd a vezértitkár íróasztalán kötöttek ki. A miniszter elé csak a Kánya által felterjesztett — fontosabb — ügyek kerültek, vagy azok, amelyekről Kánya érdemesnek tartotta tájékoztatni feletteseit.

A legkülönbözőbb források egybehangzó állítása szerint a nagyon tehetséges, kiváló diplomáciai rutinnal bíró diplomata, mint secrétaire général egyedülálló tekintélyével voltaképpen a magyar külpolitika igazi irányítója volt. Kánya biztosította a minisztérium munkájának folyamatosságát, amire az egymást váltó külügyminiszterek³² mellett nagy szükség is volt. Miniszterei mind egyikét ugyanolyan fölényrel kezelte, mint mindazokat, akik nem a diplomata-karrierből érkeztek a külügyi szakmába. Azzal, hogy nem ritkán saját szakállára intézkedett és tárgyalt, részben az általa hozzá nem értőnek tartott politikai feletteseit kapcsolta ki, részben viszont a visszatartott információk birtokában

²⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciájának személyi kérdéseiről, a (kül)szolgálati karrier részleteiről l.: *Diószegi István*: A külpolitikai ügyintézés struktúrája és a döntéshozatal mechanizmusa az Osztrák–Magyar Monarchiában. http://www.grotius.hu/doc/pub/MHHLZG/dioszegi_omm_kulpol.pdf. A letöltés dátuma: 2010-08-16.

³⁰ *Pritz Pál*: Arisztokraták a magyar... i. m. 22.

³¹ A Konzuli Akadémián felkészített diplomaták magas szintű közgazdasági ismereteikkel nélkülözhetetlen szolgálatot tettek a magyar külgazdasági kapcsolatok kiépítése terén. Erre a háborút és békét veszített, számtalan gazdasági problémával küszködő országnak igen nagy szüksége volt. Lásd erről: *Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: *uő*: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 47.

³² 1919 őszétől 1933 januárjáig, Kánya külügyminiszteri hivatalba lépéséig — leszámítva a külügyi teendőkkal megbízott miniszterelnököket — összesen tíz külügyminisztere volt az országnak (Somssich József, Teleki Pál, Csáky Imre, Gratz Gusztáv, Bánffy Miklós, Daruváry Géza, Scitovszky Tibor, Walkó Lajos, Károlyi Gyula, Puky Endre).

majorizálta [inkább: felértékelt – PL.] nézeteit, illetve tartósan megkerülhetlenné tette saját személyét.

Kánya külpolitikai megnyilvánulásai a háború- és országvesztés következményeinek kompenzálását célozták. Egész ténykedésével megpróbált a Magyarország nemzetközi presztízsében bekövetkezett hatalmas változással szembe menetelni. Ha ez tudatos és az ország kívánt pozícióját tekintve átgondolt volt is, hatása természetesen nem jelentette akárcsak a magyar középhatalmi státusz elismerését, sokszor inkább a magyar diplomata, később külügyminiszter rigorózus természetéről győzte meg a kívülállókat.³³

A magyar közvélemény szemében a külpolitika, de különösen az annak céljait megvalósító diplomáciai tevékenység — részben a rá jellemző „splendid isolation”, részben a korábbi osztrák, majd Osztrák–Magyar diplomácia csillogó, ámde távoli és ismeretlen világa miatt — sokszor felesleges, egyszersmind költséges foglalatosságnak tűnt. A szakértelem és a diplomácia szempontjából legnélkülözhetetlenebb entitások, az ismeret és a tudás birtokában Kánya közmegebecsülést, sőt nimbuszt teremtett a diplomata státusznak Magyarországon. Befolyását a külügyminisztériumban elsősorban a Magyarország körül formálódó kisantant államokkal és az őket támogató Franciaországgal szemben igyekezett érvényesíteni. Még a volt monarchia idejéből datálódott viszont németbarátsága, amit a háború után is megőrzött. Geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, a véráldozat és a megaláztatásból eredő lelki érdekközösség folytán közösnek képzelte Németország és Magyarország jövőbeli útját.³⁴ Azt vallotta, és a fiatal diplomata generáció tagjait is arra oktatta, hogy Magyarországnak földrajzi és egyéb adottságok miatt is együtt kell haladnia Németországgal.³⁵ A trianoni béke revízióját a német revanspolitikával együtt tartotta elképzelhetőnek.

Kánya 1925-ben feladta budapesti állását, és átvette a berlini követség irányítását. Berlinbe távozott a Dísz téri épület központi elhelyezkedésű vezér-titkári szobájából. Noha a weimari köztársaság politikai rendszere és vezetése egyáltalán nem nyerte el a tetszését, a minisztériumok apparátusában, a diplomáciai testület és a hadsereg tagjai között otthonosan érezte magát, sokukkal szellemileg és társadalmilag, életmód és életfelfogás dolgában hasonló elveket vallott.³⁶ „Németország felé való orientálódásra készítette az is, hogy feltétlenül bízott a germán faj életerejében, szívósságában, az elkerülhetetlennek vélt német reváns sikerében, és abban, hogy Magyarország csak a németekkel való szoros együttműködés révén támadhat fel romjaiból” — írta róla diplomatatársa, Hory András.³⁷ Ismerve Kánya egyéniségét és ambícióit, nem lehet tehát kétségünk a tekintetben, hogy új posztját legalább akkora jelentőségűnek tartotta, mint nagy befolyású külügyminisztériumi állását. Pontosan látta, hogy

³³ Erről részletesen l.: *Tóth I.*: A polgári... i.m. 30.

³⁴ *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta: Pritz Pál. Budapest, 1987. 395. A teljes kézirat: MTA Kézirattár. Ms 10.864/1–10. (A továbbiakban: Hory kézirat)

³⁵ Hory kézirat, Belgrádban 1924–1927. 139/II.

³⁶ *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Paál Vince. Bp. 2001. 259.

³⁷ *Hory A.*: Bukaresttől... i.m. 395.

Berlin a magyar külpolitika szempontjából kiemelkedő fontosságú állomás. Bizonyára ez lebegett a szeme előtt, amikor a külügyminisztérium vezértitkári pozícióját felcserélte a berlini követi állással. Célja a német–magyar együttműködés előkészítése volt.

Mindazonáltal a két ország külpolitikájának összehangolása nem volt egyszerű feladat, mivel kapcsolatukat számos feszültség terhelte. Az „elmagyarosodott svábok alldeutschizálásának”³⁸ kérdése és holmi iskolaügyek Kánya nézőpontjából eltörpültek a „valódi” diplomáciai és stratégiai kérdések mellett. Ezek közül a legfájóbb az volt, hogy Magyarország csaknem teljesen elveszítette jelentőségét a német vezetés szemében. Az 1920-as évek közepén Berlinben egyáltalán nem támogatták a magyar revíziós törekvéseket. Inkább a térség stabilitása lebegett a szemük előtt, s e tekintetben Magyarországot zavarkeltőnek, sőt posszibilis agresszornak tekintették. A berlini politikai irányvonal locarno-i fordulata³⁹ komoly csalódás volt Kánya számára, aki teljesen elhibázottnak tartotta a német külpolitika teljesítési irányát. Úgy látta, hogy a franciák végérvényesen meg akarják törni a németeket, akik emiatt mindhiába igyekeznek eleget tenni Párizs követeléseinek. Noha rendszeresen győzködte a vezető német politikai csoportok képviselőit a német–magyar együttműködés szükségességéről, igyekezete nem ért célt. Sem Carl Schubert államtitkárnak, sem pedig más vezető német politikusnak nem sikerült „felnyitnia a szemét” és a remélt támogatást ki-csikarnia.

Kevés sikert hozott Kánya számára az olasz–magyar és az olasz–német közeledés német elfogadtatása is. Annak ellenére, hogy Bethlen Istvánnal az olasz–német együttműködés elősegítésén dolgozott, meg kellett küzdenie azokkal a vádakkal, melyek szerint a magyar–olasz kooperációnak német- illetve osztrákellenes éle lenne. Kánya ebben a szellemben már 1926-ban tárgyalta német diplomátákkal a német–olasz kapcsolatok jövőjéről, illetve azok megjavításáról, az 1927. évi magyar–olasz szerződés megkötését követően pedig egyre jobban sürgette a közöttük kialakítandó megbékélést. A dél-tiroli kérdés mellett a fasiszta rezsim jellegéből adódóan is inkább élesedett az ellentét a két ország között. A feszültségek a gazdaságpolitika téren is jelentkeztek. Mindezek-től eltekintve Németország stratégiai partnerként sem számolt a katonailag gyenge Olaszországgal. A Mussolinival való együttműködést túlon túl kockázatosnak tartották Berlinben, még abban az esetben is (amiben kételkedtek), ha sikerülne neki az ország erőit egységbe formálni. A Duce rendszerét ráadásul minden belpolitikai sikere ellenére sem látták tökéletesen szilárdnak. Az ország nyersanyagainak szűkössége, erőforrásainak és hadseregének gyengesége bizonytalan szövetségessé tették Rómát a német vezetés szemében. A pillanatnyi helyzetben azonban elsősorban attól tartottak, hogy a Palazzo Chigi kijátssza őket Franciaországgal szemben. A francia–német viszony kiéleződése pedig útját állta volna olyan aktuális problémák megoldásának, mint a Berlin

³⁸ Kánya mondatfordulata. MOL Kozma Miklós iratai. K. 429. mikrofilm (mf.) 392. d. 4. cím. Feljegyzések 1920–1924. fol. 68. fol. 72.

³⁹ Feljegyzés Németország és Olaszország viszonyáról. 1928. május 15. PA AA R29333. Büro des Staatssekretärs. Akten betreffend Deutsch-italienische und Deutsch-österreichische Beziehungen, insb. Südtirol, Anschluss. Bd. 8. 1928. március 5. – október 12.

számára oly fontos jóvátételi kérdés, illetve a Rajna-vidék kiürítésének ügye. Másfelől ellenben a német diplomácia is szívesen demonstrálta volna Párizs előtt külpolitikai önállóságát, s ehhez hozzásegítette volna egy Olaszországgal való taktikai együttműködés.⁴⁰

Kánya nagy reményeket fűzött viszont a német külügyi tárca élén 1929 végén bekövetkezett változáshoz. Stresemann október 3-i halálát követően novemberben az államfő a néppárti (DVP) Julius Curtiust nevezte ki külügyminiszterre. Curtius — aki Kánya szerint távolról sem volt olyan nagy tisztelője Briandnak, mint elődje — valóban megkezdte a távolodást a locarnoi politikától, és külügyminisztersége idején a német külpolitika offenzívabb irányt vett. Mindennek a jelei azonban igencsak halványnak tűntek. Csakhamar kiderült, hogy Curtius kezét megkötik a német külpolitikát fogva tartó olyan béklyók, mint a belpolitikai és a pénzügyi helyzet. Kánya jól látta, hogy külpolitikai fordulatot a Wilhelmstrasse addigi vezető diplomatagárdájával nehéz lesz végrehajtani.⁴¹ Ezek után nem csoda, hogy Curtius júniusi, Reichstagban elmondott beszédében Kányának nagyítóval kellett keresnie a Magyarország szempontjából biztató utalásokat. A külügyminiszter kijelentette, hogy Németország nem hajlandó semminemű diplomáciai összeesküvésben részt vállalni, és figyelmét a Népszövetség előtt álló olyan feladatok megvalósítására fordítja, mint a leszerelés, a kisebbségi ügyek és a gazdasági együttműködés. Állást foglalt azokkal a jobboldali német körökkel szemben, amelyek aktívabb, revizionista irányú külpolitikai fellépést sürgettek. Kánya szerint Curtius rendkívül óvatosan, már-már az érthetlenségig elővigyázatosan fogalmazott a beszédben, kínosan kerülve minden olyan megjegyzést, amely a franciák érzékenységét sértené. Annyit mindenesetre sikerült kihallani a beszédből, hogy Berlin elvi nézeteltérések esetén azok mellet foglal állást, akik hozzá hasonlóan az egyenjogúságukért küzdenek.⁴²

Kánya — több más mellett — a magyar-német kereskedelmi kapcsolatok feltételeinek megjavítása ügyében is kudarcot vallott. Bernhard Wilhelm von Bülow államtitkárnál tett búcsúlatogatásakor keserűen panaszkodott amiatt, hogy berlini ténykedése — épp a gazdasági kérdések rendezetlensége miatt — eredménytelen maradt.⁴³ Úgy véljük azonban, Kánya a nyolcéves berlini tartózkodást követően más kérdésekben is dolgavégezetlenül állt a magyar követség élén. Egyaránt elégedetlenséggel szemlélte „a pacifizmus lejtőjén egyre lejjebb csúszó birodalom”⁴⁴ távolságtartását Magyarországtól, majd a német vezetés élénkülő figyelme és a — válság miatt az addigiaknál is fontosabbá váló — gazdasági kapcsolatok alakulása között megmutatkozó ellentmondást. Nem adott okot a derűlátásra a versailles-i rendszert tagadó, ám a revízió ügyét nemzetközi téren lejárató és túlzott agresszivitásával veszélybe sodró Hitler-féle irányzat megerősödése sem. A német belpolitika 30-as évek eleji változásait, Hitler me-

⁴⁰ Feljegyzés Németország és Olaszország viszonyáról. 1928. május 15. PA AA R29333. Büro des Staatssekretärs. Akten betreffend Deutsch-italienische und Deutsch-österreichische Beziehungen, insb. Südtirol, Anschluss. Bd. 8. 1928. március 5–október 12.

⁴¹ Kánya jelentése, 1930. február 3. MOL K63. 1930–21/7. 178. cs. 422/930. fol. 4–7.

⁴² Kánya jelentése, 1930. június 28. MOL K63. 1930–21/1(I.) 178.cs. fol. 20–23.

⁴³ Bülow feljegyzése Kánya búcsúlatogatásáról, 1933. január 23. PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn 3. 1931. május – 1935. november.

⁴⁴ Kánya fordulata 1928. február 10-i jelentésében. MOL K63. 1928–21/43. 177.cs. fol. 33.

netelését a hatalom felé — mint azt már említettük — egyre nagyobb idegenkedéssel fogadta.⁴⁵ A nacik mentalitása, tömegekre ható politikája kezdettől ellen-szenves volt számára.

Nincs okunk cáfolni azokat a forrásokat, melyek szerint egyre többet han-goztatta visszavonulását, annak ellenére, hogy ambícióit még nem látta kitelje-sedettnek. Még mindig meglévő becsvágyának — és néhány pártfogója, köztük elsősorban Kozma Miklós közbenjárásának — köszönhetően a 64 éves diploma-ta 1932 decemberében megállapodott Gömbös Gyula miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a külügyminiszteri posztot. Kéziratban fennmaradt dolgozatát már külügyminiszterként vetette papírra, feltételezésünk szerint a hivatalba lépését követő évben. A munka utolsó fejezetében — mint korábban írtuk — az európai és a közép-európai kooperáció kérdését állítja vizsgálódásának közép-pontjába.

Európa gazdasági újjáépítése

A két világháború közötti időszakot mind politikai, mind gazdasági érte-lemben az elzárkózás jellemezte, ám az együttműködést szorgalmazó integráci-ós, föderációs tervek, elképzelések és törekvések sem hiányoztak a korszakbeli publikációk sorából és a politikai kommunikáció palettájáról.⁴⁶ Az együttműkö-dés eszméjére épülő elképzelések legfőbb jellemzője a sokféleség volt. Külön-böztek egymástól aszerint, hogy szerzőik milyen szintű és mekkora egységben (kisebb regionális, páneurópai, világméretű) gondolkoztak, s aszerint, hogy azok mikor, milyen (gazdasági, politikai) körülmények között születtek. Természe-ten eltértek abban is, hogy szerzőik milyen nemzetiségűek voltak, győztes, vagy vesztes közegekből ítélték-e meg a kontinens helyzetét, s az sem volt mind-egy, milyen politikai nézeteket vallottak. Ha tovább is válogatjuk a műveket, fi-gyelemmel kell lennünk arra, hogy készítők az elmélet vagy a gyakorlat oldalá-ról közelítettek-e a problémákhoz, s ezzel összefüggésben milyen cél lebegett a szemük előtt, konkrét tervvel vagy csupán elképzeléssel, törekvéssel álltak-e elő. Áruklódó az a körülmény is, hogy kézírataik hivatalos vagy nem hivatalos formában jelentek-e meg.⁴⁷

⁴⁵ Lásd 13. sz. lábjegyzet.

⁴⁶ Ezek közül a gazdasági együttműködésre (illetve arra is) vonatkozó elképzelések, tervek átte-kintése és elemzése számos új kutatással gazdagodott az elmúlt évek során. Közülük csupán néhány, egyéni szempontokon alapuló munkát emelünk ki: *Adám Magda*: Tervek a dunai államok együttmű-ködésére. In: *Békétlen évtizedek 1918–1938. Tanulmányok és dokumentumok a magyar–csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között*. Szerk. Szarka László. Budapest, 1988. oldalszám; *Bekker Zsuzsa*: Az Európa-gondolat Hantos Elemér gazdaság- és pénzügyi koncepciójában. In: *Válságos idők tegnap és ma. Pénz és gazdaság a 19–21. században*. Szerk. Rab Virág. Pécs, 2009. 31–52.; *Bóka Éva*: Az Európai egység-gondolat fejlődéstörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001; *Diószegi László*: Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági vál-ság időszakában. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet Európában a 19. és a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996. 63–103.; *Gyarmati György*: A revízió alternatívája... i.m.; *Ormos M.*: Közép-Európa... i.m.; *Ormos M.*: A gazdasági világválság... i.m.; *Pallai László*: A közép-európai egységtörekvések egy elfeledett magyar képviselője: Hantos Elemér (1881–1942), *Debreceni Szemle*, 1996. 4. szám, 581–590.

⁴⁷ Pallai László közli az integrációs tervezetek lehetséges áttekintését és csoportosítását. *Pallai L.*: Hantos i.m. 582–583.

Az integrációs, föderációs tervek nagy része az egykori Monarchia területéhez kötődött, s kimondottan gazdasági együttműködésről szólt. Ezek a tervek — ahogy a világ- vagy a kontinentális szintű integrációs projektumok jelentős része is — az 1920-as, majd az 1930-as években keletkezett. Mindkét esetben a világ-gazdaság átrendeződését követően, illetve részben azzal párhuzamosan, az új helyzethez való alkalmazkodás során.⁴⁸ Szerzőiket az első esetben a Közép-Európa térképét árajzoló békeszerződések szorongató gazdasági következményeinek megoldása, az 1930-as években pedig a gazdasági világválság nehézségeinek leküzdése motiválta.⁴⁹ Ez utóbbi esetben a Németországgal szembeni védekezés is fontos szerephez jutott. E helyütt lényeges megemlíteni, hogy Kánya a korszak seregnyi integrációs tervére és elképzeléseire szinte alig reflektál.⁵⁰

Az általunk elemzett Kánya-féle írás Közép-Európa gazdasági problémáit mutatja be úgy, hogy közben igyekszik részben ideológiai, részben történeti, részben pedig széles nemzetközi gazdasági összefüggésekbe helyezni a közép-európai problémát. Kánya felismeri, sőt túl is haladja azt a gondolatot, hogy a gazdaság összekapcsolódik, együtt mozog az élet valamennyi szegmensével:⁵¹ „A gazdaságot alá kell rendelni egyéb érdekszféráknak, hogy csak a társadalommal és a kultúrával szerves összhangban fejlődhessen. Érvényesíteni kell a gazdaság gondolati tartalmát. A gazdaság élő-szellemi magjáig kell hatolnunk és fel kell tárjunk a gazdasági jelenségek szellemi természetét.”⁵²

Ami az elsőként említett ideológiai viszonyrendszert illeti, Kánya rögtön a fejezet első oldalain saját, konzervatív felfogását állítja mérceként a probléma későbbi tárgyalása elé. Miután Európa hátrányát ecseteli a „zárt gazdasági birodalmakkal” szemben, deklaratív módon kijelenti: „országainkban (ti. Európa államaiban — R. V – T. I.) szükséges tehát, hogy megvédjük a népközösségek (népcsoportok) érdekeit a káros individualizmussal szemben.”⁵³ A nagy, zárt gazdasági testek kialakulásával szemben Európa csak akkor maradhat fenn, ha az európai államok gazdasági csoportokban egyesülnek és ezen keretek között a szabad áruforgalmat tisztességgel helyreállítják.⁵⁴ Az egész kontinensre vonatkozó megállapítást azután a dunai térségre deriválja, és így folytatja: „Ezen okból kifolyólag tehát a külkereskedelem létfontosságú Közép- és Kelet-Európa számára. Továbbra is nagy szükség van ezekben az országokban a külföldi áruk behozatalára, valamint a mezőgazdasági és ipari árufelesleg eladására. Változtatlanul exportálni fognak tehát, ha pedig ennek útját elzárják előlük, kétszeres erőfeszítéssel és nagyobb áldozatokkal teszik mindezt. (...) az export még alacsonyabb árakon, még nagyobb veszteségekkel valósul meg. (...) és ez jelen esetben a tőkefogyás és az életszínvonal további, még alacsonyabb szintre történő süllyedését vonja maga után.”⁵⁵

⁴⁸ *Pallai L.*: Hantos i.m. 582.; *Bekker Zs.*: Az Európa-gondolat... i.m. 41.; *Ormos* 2004. 12–13.

⁴⁹ *Bekker Zs.*: Az Európa-gondolat... i.m. 41.

⁵⁰ A későbbiekben csak azokra a tervekre, elképzelésekre térünk ki, melyeket Kánya is említ.

⁵¹ *Ormos Mária*: Válságok és megoldások – történész szemmel. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Szerk.: Rab Virág. 2009. 9.

⁵² Kézirat, fol. 81–82.

⁵³ Kézirat, fol. 85.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Kézirat, fol. 86.

Az első gondolatban rejlő liberalizmus-kritikai megjegyzés egybecseng Milan Hodža 1931-ben megjelentetett tanulmányának soraival. „Amint a társadalomban és az államhatárokon belül nem tenghet túl az individualizmus, éppúgy nemkívánatos ez a nemzetközi kapcsolatokban sem. Ahogy a társadalmi csoportokban és magában az államban meg kell teremteni — kölcsönös engedmények árán is — a kooperáció lélektani és szociális előfeltételeit, ugyanúgy a nemzetközi kapcsolatokban még a legerősebb állam is via facti lemond szuverenitásának egy részéről avégett, hogy kooperációképesé váljék”⁵⁶

Aligha kétséges, hogy Kánya is a Hodža által használt értelemben, azaz a nemzetközi kapcsolatokra vonatkoztatva kárhozzátja az individualizmust és az államok önös érdekeinek egyoldalú érvényesítését ítéli el. Ebben az összefüggésben a nemzeti önzés elutasításának paradigmáját állítja követendő példaként Európa országai elé, ami megkívánja a háború utáni területi és politikai feszültségeken való kölcsönös felülemelkedést is. Ez kell ugyanis ahhoz, hogy a gazdasági együttműködés megvalósulhasson. Kánya tisztában van azzal, hogy a kooperáció az abban részvevő országok számára áldozatokkal jár, ennek ellenére ezt tekintti az egyetlen olyan útnak, mely jó irányba vezet. Ehhez pedig — mint látni fogjuk — történeti példákon keresztül azt is hozzáteszi, hogy amennyiben a helyzet megkívánja, a gazdasági érdekek a politikai ellentéteken felül kell emelkednie. E tekintetben csatlakozik Hantosnak, Gratznak és Ajtay Józsefnek ahhoz a gondolatához, amely a gazdaságnak különleges, egyfajta missziós szerepet tulajdonít a politikai konfrontációból eredő bizalmatlanság leküzdése ellen.⁵⁷

A kérdés historikumát vizsgálva szakirodalmi elemzésekre — elsősorban a német Treitschke⁵⁸ és Zimmermann⁵⁹, a magyar Matlekovits Sándor,⁶⁰ osztrák részről pedig Hans Friedjung⁶¹ munkáira — hivatkozik, a napóleoni háborúk korát és a porosz államfejlődés 19. századi eseményeit tekintve kiindulási és fő hivatkozási pontnak. Ennek során részletesen kifejti, hogy az eredeti német alkotmánytervezet koncepciójához képest miként szűkültek be a közös gazdasági, közlekedési szabályozás, a pénzügyi és vámközösség lehetőségei. A gazdasági integritás mellett érvel azzal, hogy bemutatja a német Zollverein létrejöttének és működésének körülményeit.⁶²

Itt hívja fel célzatosan a figyelmet a gazdasági szempontok fontosságára a politikai alapú közelítésmóddal szemben. Ebbéli véleményét mindazonáltal már a

⁵⁶ Idézi: Kiss József: Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában. (2. rész) Fórum. Társadalomtudományi Szemle, 2004. 3. sz. 86.

⁵⁷ Pallai L.: Hantos. i.m. 588.

⁵⁸ Heinrich Gotthard von Treitschke (1834–1896) nacionalista német történész, a Reichstag tagja. Legfontosabb műve: Történelmi és politikai dolgozatok (Historische und politische Aufsätze, Leipzig, 1896.)

⁵⁹ Alfred Zimmermann német történész elsősorban az európai gyarmatosítással és kereskedelempolitikai kérdésekkel kapcsolatos kutatásokat publikált. Kánya a Geschichte der preussisch-deutschen Handelspolitik. Oldenburg, Leipzig, 1892. című munkájára hivatkozik.

⁶⁰ Matlekovits Sándor (1842–1925) politikus, nemzetközileg elismert, szabadelvű közgazdasági író, gondolkodó.

⁶¹ Heinrich, Friedjung (1851–1920) osztrák újságíró, történész. Itt említett műve: Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis zu Ungarn und Deutschland, Leipzig, 1876/1877.

⁶² Hantos ugyanebből az okból, nevezetesen a gazdasági integritás melletti érvelése során használja ezt a példát, s megjegyzi, hogy a Zollvereinben egyesült államok olyan függetlenek voltak, hogy háborút is viseltek egymás ellen. Bekker Zs.: Az Európa-gondolat... i.m. 44.

nemzetközi gazdaság természetéről szóló bekezdések egyikében megelőlegezi, amikor arról ír, hogy mennyire „reménytelen vállalkozás, ha a világgazdaságban bárki a politika segítségével akarja saját részesedését gyarapítani a többiek kárára.”

Ehhez hasonlatos, de természetesen ellenkező előjelű eredményre jut történelmi vizsgálódásaiból is, a megállapítást visszajára fordítva. A fentebb említett szerzők műveit tanulmányozva azt a következtetést vonja le, hogy a porosz hivatalnokokat évtizedeken át kizárólag gazdasági megfontolások vezérelték. „Poroszország nem elméleti megfontolásból, hanem az igények kényszerítő ereje miatt egyesítette az északi és közép német területek nagy részét egy vámszövetségé, és ez által nem várt kedvező eredményeket ért el, nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is. Ennek a fejlődésnek a kiindulópontja (...) furcsa módon a franciák intézkedése volt Poroszország 1806-os meghódítása után. A francia pénzügyi adminisztrátor, Estéve 1807-ben az összes elfoglalt porosz tartományban rövid úton megszüntette a különböző tarifákat (számuk ekkor nem kevesebb, mint 57 volt) és azokat egy egységesen alacsony vámmal helyettesítette. Az intézkedés mind pénzügyileg, mind gazdaságilag olyannyira bevált, hogy a porosz államigazgatás ezt nem csak megtartotta, hanem hasonló rendelkezéseket vezetett be a keleti határokon és a tengerparton is. Poroszország jó tapasztalatai odavezettek, hogy az új rendszert a híres 1818-as vámtarifával egységesítették. Poroszország akkor az első ország volt Európában, amely végleg felszámolt minden középkori vámintézményt, és határain egy egységes, abban az időben igen alacsony súlyvámot vezettek be, amely kedvezően befolyásolta a forgalmat és ugyanakkor elejét vette a „csempészési hajlamnak.”⁶³ Kánya a nemzeti romantikus múltinterpretációktól elszakadva állapítja meg, hogy Berlinnel szemben Bécsben és Pesten a gazdasági koncepciók háttérbe szorultak, azokat maguk alá gyűrték a politikai nézetkülönbségek. Kivételt jelentett ez alól az 1848–1852 közötti időszak, amikor „Schwarzenberg herceggel — aki legnagyobb figyelmét a gazdasági kérdéseknek szentelte — új szellemiség jelent meg az osztrák politikában”.⁶⁴

Kánya nem véletlenül szemezget a múltbeli történések közül. Ugyanígy mi sem mehetünk el szó nélkül ezek mellett a történelmi szemelvények mellett, mivel a velük kapcsolatos megállapítások a mű későbbi részében új értelmet nyernek. Néhány sorral lejjebb Kánya már a jelenkori problémákra összpontosít, s ennek során ostromozza a kisantant államok politikáját, amiért azok — akár gazdasági érdekeik feláldozása árán is — Franciaország szolgálatába álltak. Erdemes itt szó szerint felidézni a szerző gondolatmenetét: „Az itteni államok (a kisantant országai — R. V. – T. I.) Franciaország iránti politikai elkötelezettségét a franciák felhasználták hegemoniájuk megőrzéséhez, és így ezek az országok gazdasági érdekeik feladására kényszerültek. Kárpótlásként Franciaország kiadós pénzügyi segítséget nyújtott nekik, természetesen azonban elsősorban saját érdekeit szem előtt tartva. A kölcsönöket és hiteleket olyan feltételekhez kötötte, amelyek a magas kamatok mellett még mindenféle kereskedelem-politikai kedvezményeket is biztosítottak számára. A politikai és a gazdasági érde-

⁶³ Kézirat, fol. 93–94.

⁶⁴ Kézirat, fol. 95.

kek közötti ellentmondás különösen Romániában és Jugoszláviában okozott nagy pusztítást (...). Látható tehát, hogy a fejlődés alapfeltétele valamennyi utódállamban a gazdaság rendbetétele.”⁶⁵ Az a nagy adag franciaellenesség, ami Kányát régtől fogva jellemezte, ezúttal nagyon is ésszerű és koncepciózus meglátás alapjává válik. A szerző voltaképpen arról töpreng, hogy mennyire irracionális és milyen káros hatással van az államok közötti érintkezésre, ha a politika eluralkodik a gazdasági ésszerűség szempontjai fölött és a kapcsolatok nem a reális gazdasági szükségletekre épülnek. Nem sokkal később az elvont állítás tanulságát sokkal konkrétabb formában is kifejti, amikor a francia Tardieu-tervet bírálja. A tervezet — amellet, hogy csak Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát sorolta a Duna menti államok közé⁶⁶ — néhány térségbeli ország Párizsnak való végleges alávetésével járt volna — állítja a szövegrész. Ezzel tulajdonképpen el is veti a közép-európai probléma francia megoldását.

Kánya a távolabbi történelmi előzmények felvázolása mellett a mű időbeli és gondolati kezdőpontjául látszólag a Párizs környéki békeszerződéseket adja meg, s elsősorban azok hibáit elemzi. A fogalmazványnak ez a része lehetővé teszi, hogy megkíséreljük meghatározni annak motiváció- és érvrendszerét. Kánya — a korabeli gazdasági szakemberekhez hasonlóan — legfőbb problémának a békecsinálást. átható szemléletet tartja; elsősorban azt, hogy a szerződések minden racionalitást nélkülöztek. Tehát nem mulasztja el bírálni a békét, ám nem egyszerű revizionista alapállásból, hanem értékrendbeli, világnézeti szempontok alapján. „Mi azonban reális békét akarunk, olyat, amely megfelel a népek elvárásainak, számol az európai népek jogos és reális érdekeivel, és eleget tesz életfeltételeiknek” — írja. Érdemes megemlíteni, hogy Kánya (ismét csak hasonlóan a közgazdászokhoz) még egy dologról meg volt győződve, s ezt 1932 tavaszán a Tardieu-tervet megvitató londoni világgazdasági konferencia értékelése során papírra is vetette. Mint írja, ismerni kell a Duna menti országoknak a rendezés bonyolult kérdéseiről alkotott nézeteit, mert e nélkül az egyes országok érdekei sem érthetők meg. Utóbbi viszont a térség gazdasági problémáinak leküzdéséhez tartotta elengedhetetlennek.

Utaltunk rá, hogy Kánya az elhibázott békerendszerből, annak is előbb a szemléletéből, később a kézzelfogható gyakorlati következményeiből indul ki úgy, ahogy azt az 1920-as években keletkezett integrációs elképzelések is tették. Szem előtt tartja a béke hibáiból adódó korrekciós lehetőségeket, s a gazdasági komplementaritás érveit is használja, legjobban mégis az 1930-as éveket átható gazdasági világválság következményeiből való kilábalás érdekli. A válság leküzdésének kényszere azonban nála nem kapcsolódik össze németellenes élel, akkor sem, ha a hitleri megoldást elítéli. (Bár utóbbira az írás e fejezete nem ad konkrét, sem átvitt értelmű eligazítást.) Azt ellenben szó szerint megfogalmazza, hogy a térség gazdasági jövője a német és az olasz piac felvevőképességétől függ. „Véleményem szerint csak egy út létezik a Duna-medencében, a mezőgazdasági jövedelmek növelésére, valamint arra, hogy minden ágazat

⁶⁵ Kézirat, fol. 101–102.

⁶⁶ Amit Kánya óriási hiányosságként interpretál a szövegben.

életfeltételeit javítsuk. Ez pedig nem más, mint Közép-Európa összes államának előnyös részesedése a nagy szomszédos importországok, Németország és Olaszország piacaiból. Sem Franciaország, sem Anglia nincsenek abban a helyzetben, hogy a Duna menti országoknak vámkedvezményeket biztosítsanak, hiszen ők a saját birodalmukból — Franciaország Észak-Afrikából, Anglia Kanadából és Ausztráliából — származó behozatalt privilegizálják.”⁶⁷

A leírtakkal teljes mértékben egybecseng Kányának az a gondolatmenete, melyet 1936 februárjában Montgomery előtt kijelentése tükröz. Az amerikai követ szerint a külügyminiszter elképzelhetetlennek tartotta olyan dunai egyezmény megkötését, melyből Németországot és Olaszországot kihagynák. Az pedig különösen kudarcrá ítélt vállalkozás lenne, ha egy ilyen megállapodás e két ország bármelyike ellen irányulna – érvelt Kánya, majd kijelentette: „...nem történt még komoly kísérlet valamennyi érdekelt fél bevonásával kötendő szerződésre — holott másképp semmiféle szerződés sem képzelhető el. A gazdasági egyezményeknek álcázott offenzív vagy defenzív paktumoknak semmi esélyük.”⁶⁸

Kánya tehát a német és olasz piac megnyitásában, valamint a közép-európai együttműködésben a térséget nyomasztó bajok megszüntetésének sarkalatos pontját látja, ám a szövegből tisztán kitapintható, hogy ez csak a közvetlen gyógyuláshoz segít hozzá. Az akut fázis elültével folytatni kell a terápiás beavatkozást ahhoz, hogy a terület később is életképes maradjon, esetleg dominanciát szerezzen az európai hatalmi környezetben. Kánya érdekes felvetést tesz az európai centrum államainak sikeres közeledését követő tennivalókkal kapcsolatosan. A térségben jelentkező tartós nyersanyaghiány leküzdésének a biztosítékát szerinte az jelentené, ha az itteni országok kitörnének szűk földrajzi kereteik közül és a kontinens határain túl is befolyásra tennének szert. A szövegben azt indítványozza, hogy a gyarmatokat a kontinentális (értsd: közép-európai) államok számára is tegyék hozzáférhetővé és kihasználhatóvá. Ez nem pusztán a nyerstermékek terén mutatkozó szűkösségen enyhítene, hanem az „öt naggyal” szemben meglévő hátrány csökkentésére is jótékony hatással lenne. Utóbbiak közül Kánya hármát nevesít, amikor azt írja: „...kétséges, hogy vajon éppen a legjelentősebb gyarmatosítók — Franciaország, Hollandia és Belgium — belemennének-e abba, hogy idegen telepéseknek és vállalkozóknak mindenütt teret engedjenek, ezzel együtt viszont, ha a területeknek csupán csak valami kis részét alakítanák át, keveset érnének el.” Érdemes lenne ezt a — tipikustól elütő — felvetést, annak háttérét, inspirációját alaposan megvizsgálni, Kánya azonban ennél tovább nem megy a kérdés taglalásában. Annyit mindenesetre érdemesnek tart leszögezni, hogy „a továbbiakban a kelet-európai kérdésnek ezt az aspektusát sem lehet figyelmen kívül hagyni. A kérdés a kelet-közép-európai országok számára nem lehet közömbös, mivel gazdasági sorsuk nyugati szomszédjuktól nem függetleníthető.”⁶⁹

⁶⁷ Kézirat, fol. 107.

⁶⁸ Nr. 23. Beszélgetés Kánya külügyminiszterrel, 1936. február 11. In: Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Kiadja: Frank Tibor. Budapest, 2002. 105.

⁶⁹ Kézirat, fol. 109–110.

Kánya jól tudta: a kiütkeresés feltétele, hogy a gyógymódok számba vétele előtt, helyesen ítéli meg a bajok tüneteit és azok forrását. Ez a kíváncsi az 1920–30-as években mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy az elmúlt évtizedek komoly változásait, köztük a világgazdaságban és politikában végbe ment módosulásokat fel kellett ismerni, az átalakulást el kellett fogadni, majd alkalmazkodni kellett hozzájuk. Ez természetesen a veszteseknek jelentett nagyobb kihívást, de még a győzteseknek sem volt egyszerű feladat. Még az USA is nehezen tudta feldolgozni azt a pozitív, ám sokkszerű élményt, ami a világgazdaság átforgatódása során érte, és évtizedig tartott, amíg a lehetőségen túl hajlandósága is megszületett a vezető szerep betöltésére.⁷⁰

Kánya vesztes ország diplomatájaként eljut odáig, hogy az európai, illetve a közép-európai válság okát ne kizárólag a versailles-i rendszerben keresse. A munka emelkedett szellemet tükröz a tekintetben, hogy a térség belső problémáját összeurópai kontextusba helyezi, és a világgazdaság folyamatai felől közelít a kontinentális, majd a közép-európai problémákhoz. Az írás első néhány oldalán hétszer találkozunk a világgazdaság problémáival. Az ideológiai alapú bevezető mellett ez a kifejtett gondolatok origója. A körmeghatározás során azokról a strukturális változásokról is olvashatunk, melyek az utóbbi időkben bekövetkezett átalakulások („mindenekelőtt Ázsiában bekövetkezett iparosítás és az USA gazdasági fejlődése”) révén a „világgazdaság alapjainak eltolódásához vezettek”. Az Egyesült Államok és Japán fejlődésével szembeállítja a vergődő, „rendezetlen” Európát, amellyel — mint írja — „egyes vélemények szerint világgazdasági tényezőként nem is lehet számolni”. Ezek után kézenfekvő az az esszenciális javaslat, amit tesz: „Európa csak akkor maradhat fenn, ha az európai államok gazdasági csoportokban egyesülnek és ezen keretek között a szabad áruforgalmat tisztességgel helyreállítják.”⁷¹

Kánya ugyanebben az összefüggésben hívja fel a figyelmet a nemzetközi gazdaság jelenségeire azzal, hogy „érdemes az összefüggéseket tudatosítani, mert nem vonhatjuk ki magunkat a világgazdasági sorsközössége alól, akár tagjai vagyunk szövetségeknek, akár nem. Jelenleg az események előterébe kerül a közép-európai probléma, mi pedig nem maradhatunk tétlenek ezekkel a nagy világgazdasági áramlatokkal szemben.”⁷²

E megállapítás szellemében vázlatos képet fest az elmúlt évtizedek változásairól, bemutatva a szabad piaci viszonyokat felváltó gazdasági tömbösödés szisztémáját és megállapítva, „hogy a gazdasági kezd koalíciós területekre szét-esni.” Később azzal folytatja, hogy „(...) a szövetségesek kisebb nagyobb mértékű előnyben részesítésének az árát a kívül maradók fizetik meg”. Meggyőző külkereskedelmi adatokkal alátámasztva mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a legnagyobb ipari országok közül kettő, Japán és az Egyesült Államok kivitele áttöri a blokkhatárokat.⁷³

⁷⁰ Rab Virág: 19. századi recept 20. századi bajokra. In: Válságos idők tegnap és ma. i. m. 2009. 197–199.

⁷¹ Kézirat, fol. 84–85.

⁷² Kézirat, fol. 85.

⁷³ Kézirat, fol. 83–84.

Utaltunk már arra, hogy Kánya ugyan nem fordult el a korábban általa preferált német vonaltól, ám az írás születésének pillanatában már tisztában volt az ebben rejlő csapdákkal és veszélyekkel. Jól vette észre azt is, hogy a történelem olyan pontjához ért, mely teljesen új megközelítést és szemléletet követel ahhoz, hogy az eddigi károkat („... rombolás kora, mely jogcímekeket semmisített meg és átviharzott a természetes határokon ...”⁷⁴) helyre lehessen állítani. E helyen lényeges megjegyezni, hogy a szöveg egyes részei többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Az itt kifejtett nézetek — csakúgy, mint a teljes írásműben tetten érhető szellemi és érzelmi állapot — emlékeztetnek Hantos Elemér 1932-ben lejegyzett gondolataira. Ezekben a szerző — amellett, hogy minden idegszálával tiltakozik az akkori szituáció és annak várható következményei ellen — olyan történelmi helyzetet diagnosztizál, amelyben a legnehezebb emberi törekvések, a legmagasztosabb nemzeti ideálok követése egybeesik a józan ész követelményével. Ez utóbbiról így ír: „(...) megállapodások, szerződések, egyezmények hosszú sorával új politikai, gazdasági és kulturális rendet teremteni, mely az egyes államok fenségjogát, polgárainak nemzeti érzületét tiszteletben tartja és közöttük olyan együttműködést tesz lehetővé, amennyiben minden egyes rész az egész javát szolgálja, amikor saját jól felfogott érdekeit követi.”⁷⁵ Kánya — azzal a felismeréssel, hogy alapvető szemléletváltásra van szükség — az újrakezdés lehetséges kereteit Hantoshoz hasonlóan jelöli ki. Univerzális javaslata a problémák megoldására az együttműködés. Együttműködés világgazdasági, kontinentális és regionális szinten. Elképzelései egybevágóak a kortárs nemzetközi és magyar gazdasági szakemberek elgondolásaival.

Komoly hasonlóságot fedezhetünk fel Kánya írása és néhány magyar gazdasági kérdésekben jártas gondolkodó véleménye között. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindannyiuk írása korábban keletkezett, mint Kánya fogalmazványa, s ráadásul németül is megjelentek, vagyis Kánya olvashatta őket. Mindenesetre meglehetősen ritka, hogy egy aktív politikus mindenféle társadalmi nyomás nélkül hasznosítsa a közgazdászok javallatait. Az egyik ilyen magyar gondolkodó Malcomes Béla közgazdasági, gazdaságtörténeti szakember, aki 1933-as könyvében a londoni világgazdasági konferenciával foglalkozott, de közvetve a világgazdaság helyzetét is bemutatta. Malcomes nemcsak az európai, de a világméretű együttműködést is támogatta. S a Kányától már idézett sorokat előlegezi, amikor arról számol be, hogy a kontinensek és az országok kölcsönösen egymásra vannak utalva, s hogy a széttephetetlen kapcsolatokat megteremtette a világkereskedelem. Abban is hasonlóságot láthatunk, hogy Kánya és Malcolmes egyaránt úgy véli: újra kell kezdeni, mivel nincs hova visszatérni, hiszen — emeli ki Malcolmes — a szokványos nemzetközi rendszer nem létezik többé. Továbbá azt is hangsúlyozza a közgazdász, hogy a világgazdaság jó működése csak nagy önmagukban önálló egységek kialakítása esetén képzelhető el.”⁷⁶ A gazdaság világméretű összefogásának szükségességét, Malcolmesen kívül

⁷⁴ Kézirat, fol. 81.

⁷⁵ *Hantos Elemér*: Magyarország gazdasági integritása Bp. 1932. Idézi: *Bekker Zs.*: Az Európa-gondolat... i.m. 49. és *Pallai L.*: Hantos i.m. 587.

⁷⁶ *Béla Malcomes*: Zur Weltkonferenz. Verlag Dr. Georg Vajna & Co, Budapest, 1933. Idézi: *Ormos M.*: A gazdasági világválság... i.m. 108.

Dános Árpád és Magyar Miklós is hirdette. Ő mutatott rá arra, hogy a bajok legfőbb oka, hogy a gazdaság világgazdasággá lett, de e tényt nem ismerték még fel.⁷⁷ Kánya munkája azonban már ennek szellemében íródott.

Kánya nem csupán felelegeti a világgazdaságban bekövetkezett, vagy éppen bekövetkező súlyponteltolódásokat, hanem regisztrálja, hogy ennek elensúlyozására⁷⁸ Európán belüli összefogásra, s a helyzetnek megfelelő cselekvésre van szükség. Az Európa-gondolatot egyébként élénk vita övezte Magyarországon. Wollak Jenő az USA politikáját elemezve már 1929-ben arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországot meg kell védeni attól a nyomástól, melyet az USA világgazdasági előretörése következtében kénytelen elszenvedni.⁷⁹ A mozgalom — s ebben a magyar támogatói egyetértettek — az Egyesült Államok elleni védekezést szolgálhatja.⁸⁰ Ebből következik, hogy a hozzáértők a mozgalom megjelenését követően, sőt esetenként korábban is⁸¹ elemzik azokat a világgazdasági folyamatokat — (elsősorban a világgazdaságban végbemenő súlyponteltolódást —, melyek Európa rovására más kontinensek, elsősorban az USA javára végbementek). Ezekkel Kánya is foglalkozik.

A világgazdasági viszonyrendszerbe ágyazott európai kooperáció ötlete tehát korántsem volt újszerű gondolat, az viszont mindenképpen szokatlan, hogy mindezt pozícióban lévő politikus jegyezte le, arról nem beszélve, hogy ez a politikus Magyarország koncepciózus külügyminisztere.⁸² Ormos Mária széles körű kutatásaiból ráadásul kiderül, hogy — noha 1928 és 1932 között komoly érdeklődésre tartott számot — 1933-at követően alig találunk valakit, aki az ilyen jellegű együttműködésben komolyan hitt.⁸³

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a vesztesek kormányzati, sőt szélesebb politikai köreiből azért sem támogatták a kooperációs törekvéseket, mert ezzel óhatatlanul azt a látszatot keltették, hogy lemondanak a revízióról, és elismerik a háború utáni status quo-t. Ezt személyesen Kánya szájából is hallhatták a magyar képviselőház tagjai, a külügyminiszter 1936. május 28-án elmondott beszédében. „A magyar külpolitika lojalitása a békülékenység terén odáig ment, hogy amikor tavaly felmerült a Duna menti népek közötti viszony újrendezésének eszméje, a magyar kormány késznek nyilatkozott (sic!) erre irányuló tárgyalásokban — teljes jóhiszeműséggel — részt venni, dacára annak, hogy tisztában kellett lennie azzal, — és tisztában is volt azzal — hogy a béke és a biztonság jelszavainak hangoztatása mögött megint csak a status quo megmervítésének eszméjével fog találkozni”.⁸⁴

⁷⁷ ?????Az ember és a gép harca. Bp. 1933.

⁷⁸ Elsősorban az USA kereskedelmi és pénzügyi területen mutatott előretörésének kivédésére.

⁷⁹ Ormos M.: A gazdasági világválság... i.m. 77–78.

⁸⁰ Uo. 78.

⁸¹ Jacobi Olivér a Közgazdasági Szemlében már 1928-ban felvetette az Európa-kérdést és az integráció ügyét. Részletesen l.: Ormos M.: A gazdasági világválság... i.m. 78.

⁸² A 1920-as évek elején Coudenhove-Kalergi által kezdeményezett Páneurópa mozgalomhoz sokan, köztük sok politikus is csatlakozott. Magyar részről Gratz Gusztávot, Apponyi Albertet, s a közgazdász Hantos Elemért és Ruttkay Lászlót sorolhatjuk közéjük.

⁸³ Ormos M.: A gazdasági világválság... i.m. 112.

⁸⁴ A képviselőház 137. ülése, 1936. május 28. Az 1935. évi április hó 27-re meghirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Nyolcadik kötet. Bp. 1936. 284.

A bevezetőben már utaltunk rá, hogy hivatalos minőségében hasonlóan elzárkózó volt, amikor a Hod a-tervre reagálva elutasította a politikai közeledést a dunai államok között. A budapesti angol követnek tudomására is hozta, hogy „nem lehet egy országtól, mely a békeszerződés alapján közel háromnegyed részét veszttette el, követelni, hogy a feledés fátylát borítsa a múltra, és egyes szomszédaival őszintén együttműködjenek.”⁸⁵

Tegyük hozzá azt is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia volt diplomatája Magyarország első világháború utáni súlyos megaláztatottságát egyszersmind saját presztízsveszteségeként kezelte és azt nagyon nehezen viselte. Ez erősen befolyásolta bizonyos szomszédos, kisantant országok és egyes nagyhatalmak — elsősorban Franciaország — képviselőivel szemben használt beszédmodorát. Egyidejűleg hurcolta magával az egykori monarchia külpolitikai és kulturális orientációit is. Ezek miatt nem tekintette egyenrangú partnernek azon államok diplomatáit, akik nem a klasszikus diplomácia küzdőterein nevelkedtek. „Csábítóbbnak látta a reményt arra, hogy Magyarország szomszédjainak akkor, amikor német segítséggel elérte célját, diktálhatja a maga akaratát. Mint azt, hogy mint egyenrangú, sőt gyengébb fél, igyekezzék velük különböző engedmények alapján megegyezni. Ezeket a Magyarországgal szomszédos népeket és politikusi vezetőit némileg úgy ítélte meg, mint azokat a magyar és német hegemóniák eszméjére alapított Ausztria–Magyarország korábban Bécsben és Budapesten látták: mint egy halom másodrangú, izgága, ok nélkül elégedetlenkedő embert, akik abban látják életcéljukat, hogy a politikai vezetésre hivatottaknak Bécsben és Budapesten kellemetlenségeket okozzanak” – írta róla ezzel kapcsolatban Gratz, akinek volt alkalma személyesen megtapasztalni Kánya modorát és nézeteit.⁸⁶ Még inkább lekezelően bánt az egykori Osztrák–Magyar külpolitika szemében ellenségesnek tekintett balkáni országok (elsősorban a volt Szerbia) politikusaival.

Ezért figyelemreméltó, hogy ugyanez a politikus hivatalos nyilatkozataihoz képest egészen más módon fogalmaz, amikor Európa jövőjét komponálja. Dolgozata e fejezetének első részében elmarasztalja ugyan az első világháborút lezáró békekötéseket, ám a későbbiekben nem szabja az együttműködés feltételül a revíziót. Ez utóbbi nem jelentéktelen körülmény, hiszen Kánya számára a revízió emocionális kérdés is volt. Habitusa nem engedte, hogy a magyar diplomácia bonyolítójaként végérvényesen szakítson az egykori hatalmi politizálás ballhausplatzi hagyományával. Az 1867-től a világháborúig nagyhatalmi körökben ténykedő, az 1878-as berlini kongresszus történelmi emlékeinek bővületében élő, összeurópai hatású diplomáciai hagyományokat folytató magyar — zömében arisztokrata — politikai elit valóban nehezen vette tudomásul a hirtelen kisállammá lett Magyarország súlyos nemzetközi presztízsveszteségét. A jelentéktelenné, sőt megvetetté vált ország ráadásul kikerült a Monarchia által betöltött Donauraum politikai-földrajzi teréből, és egyre jobban sodródott a német geopolitika által Südostraumnak nevezett balkáni térség felé.⁸⁷ Kánya sze-

⁸⁵ Auer Pál: *Fél évszázad*. Washington, 1981. 160–161. Gulyás L. hivatkozása – nem igaz !!! utánanézni!

⁸⁶ Gratz G.: *Magyarország...* i.m. 259.

⁸⁷ L.: Pritz Pál: *Magyar–német viszony 1918–1945*. Limes, 2002. 1. sz. 6. 5–21.

mélyesen is magában hordozta Magyarország hatalmi elitjének kollektív frusztrációit. A vesztes kisállammal, illetve annak politikai garnitúrájával szemben kezdetben megnyilvánuló, sértő hatalmi arrogancia pedig egyenesen elviselhetetlen és túrhetetlen volt számára.⁸⁸ A három részből álló művet egységesként szemlélve is egyértelműen látszik, hogy nincs szó a revizionizmus revíziójáról. Mindazonáltal figyelmet érdemel, hogy a gazdaságról szóló fejezetben Kánya a békeszerződéseket elsősorban olyan kontextusban állítja elénk, hogy az a térségbeli gazdasági kooperációt ellehetetleníti. „A versailles-i, a trianoni, a neuilly-i és a Saint germaini békék érzelmi alapokon álló szerződések, a bosszú és gyűlöletérzés békéi. Mi azonban reális békét akarunk, olyat, amely megfelel a népek elvárásainak, számol az európai népek jogos és reális érdekeivel és eleget tesz életfeltételeiknek” – írja, majd később így folytatja: „A gazdasági világválságnak bizonyára sokféle oka van. Lényegében azonban kétségtelenül értékesítési válság. Ez mindenekelőtt Délkelet-Európára érvényes, ahol a békeszerződések egy nagy, már létező gazdasági egységet szakítottak szét és sok ezer kilométeren új vámsorompókat emeltek, ami miatt a termelés értékesítésének sorozatosan elháríthatatlan akadályokba kellett ütköznie.”⁸⁹ Ugyancsak hasonló hangnemben fejtegeti az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének problémáját is, utóbbiról kijelentve, hogy az „gazdaságilag rendkívül kiegyensúlyozott terület volt, amely mind a mezőgazdaság, mind pedig az ipar számára — természetesen az ország igényeinek megfelelően — jó értékesítési piacokat biztosított. A monarchia összeomlása az állam különböző részei között kialakult gazdasági kötelekeket egy csapásra megszüntette. Az új határmegvonások különösen Magyarországot és Ausztriát érintették hátrányosan. A politikai szükségállapot még élesebbé vált azáltal, hogy a többi úgynevezett utódállamban a győzelmi hangulatból táplálkozó nacionalizmus a gazdaságra is kiterjesztette a befolyását. Az állami függetlenséget a gazdasági önállósággal akarták megalapozni. Így rendkívül nagy állami szubvenciókkal létrejöhettek új iparágak, melyeket a külföldi versennyel szemben egyre magasabb vámsorompókkal kellett megvédeni. A kölcsönös elzárkózás szoros összhangban állt a politikai törekvésekkel.”⁹⁰

A Kánya által vázolt processzusból megmutatkozik, hogy a probléma gyökere az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának gazdasági következményeiből eredt. Az új politikai határok a korábbi gazdasági egységet szétszabdalták, s ennek következtében nyílt gazdaságok, vagyis külkereskedelemre utalt, szerkezetihiányos gazdaságok jöttek létre. Az új vámhatárok nemcsak a monarchia területén alakult államok gazdaságának, hanem az egész térség gazdaságának

⁸⁸ A revízióról szólva ugyanakkor utalnunk kell arra a bizalmas nyilatkozatra, amit Kánya állítólagosan John Flournoy Montgomery, amerikai követ előtt tett. Ebben arról beszélt, hogy a maga részéről a revíziót esztelenségnek tartja, de a magyar társadalom ebben a kérdésben nem egészen józan, és a külpolitika nem függetleníthető a belpolitikai viszonyoktól. *Montgomery, John Flournoy: A vonakodó csatlós. Zrínyi, Budapest, 1993. 50.* A közlés hitelességében kételkedők (pl. *Hory A.: Bukaresttől... i.m. 402.*) véleményét tiszteletben tartva, azt gondoljuk: a Montgomery által leírtak alapjául szolgáló kijelentés a 30-as évek megváltozott nemzetközi környezetében — esetleg árnyaltabb formában — mégis elhangozhatott. Kánya az itt szereplő kéziratban mindenestre igyekszik a belpolitikai vonatkozásoktól mentesen megítélni a békeszerződések vitathatatlan hátrányait.

⁸⁹ Kézirat, fol. 81; 99.

⁹⁰ Kézirat, fol. 99–100.

működését is akadályozták. Kizárólag együttműködéssel lehetett volna a helyzeten enyhíteni. E helyett a gazdaságok be- illetve egymástól való elzárkózása a jellemző az egész két világháború közötti időszakban. Ennek elsődleges oka, hogy a gazdasági kérdéseket elsősorban a politika határozta meg. Ezt a problémát a korban is felismerték,⁹¹ s a megoldást a térség reintegrálásában látták, s arra terveket dolgoztak ki.⁹²

Ha rövid rezümét akarnánk adni Kánya Kálmán művéről, elsősorban azt kellene megállapítanunk, hogy a kézirat a kor kihívásaira, a nagy háború közvetlen (békeszerződések) és közvetett következményeinek, végső soron a gazdasági világválság legfőbb problémáinak leküzdésére szolgáló megoldásokat keresi, amiket végső soron a gazdasági együttműködésben talál meg. Az írás megszületésének legfőbb célja, a szerző készítése a rossz európai rendszer átalakítására és a gazdasági világválság problémáinak felszámolására. Az elemzés a kontinens súlyvesztéséért és a közép-európai térség belső problémáiért — egyebek mellett — a gazdasági nacionalizmust, zárt gazdasági egységeket kárhóztatja. Hosszasan taglalja, hogy a valós igényekhez alkalmazkodó gazdasági megfontolásokat kell követni, s a politikai megfontolások előtérbe állítása mennyire káros lehet a nemzetközi folyamatokra. A „közép-európai szövetségben rejlő ellentmondások” feloldására a gazdasági szempontok érvényesítését javasolja.

Kánya tanulmánya — mint azt korábban már említettük — 30-as évek derekán keletkezett elképzelésektől és tervektől egy lényeges szempontból eltér, nevezetesen abban, hogy nem kapcsolódik össze németellenességgel. A német vonal az aktív külügyminiszter számára továbbra is az egyetlen lehetőségnek tűnik a válság leküzdésére (ebben kontinuitást mutat korábbi elképzeléseivel), ám az írás azt is sejteti, hogy Hitler Németországát erre alkalmatlannak tartja. Minden bizonnyal ezért is marad a munka a fiókban, vagyis írója ezért ítélte munkáját időszerűtlennek. Kontinuus a szerző gondolkodása a tekintetben is, hogy Franciaországgal szemben továbbra is ellenséges. A közép-európai francia befolyást részben érzelmi alapon ítéli meg, ám a legfőbb problémának azt tekintti, hogy Franciaország kihasználva a gazdaság és politika közti ellentmondást a gazdasági együttműködést kizárólag politikai céllal alkalmazza. Ezzel nem segíti elő a térség gazdasági problémáinak megoldását, sőt akadályozza azt. A Tardieu terv kapcsán még azt is megkockáztatja, hogy „Ez a terv egyes dunai államok végleges alávetését eredményezte volna Franciaország kapitalista uralmának.” (Ilyen és hasonló kiszólásokból arra is következtethetünk, hogy Kánya a demokratikus és nem a centrális elven működő együttműködés híve lehetett.) A francia megoldás mellett az angol alternatívában sem lát kibontakozást, hiszen Nagy-Britannia más, Európán kívüli piacokon érdekelt, nehéz, sőt lehetetlen lenne rávenni a Közép-Európával való együttműködésre.

Újszerű Kánya gondolkodása abban a tekintetben is, hogy nem csupán nyílt színen deklarált nézeteit veszi revízió alá, hanem azt a meggyőződését is (melyet hol kevésbé burkoltan, hol bizalmas körben vallott), hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival politikai ellentétek, történelmi sérel-

⁹¹ Keynes, *John Maynard*: A békeszerződés gazdasági következményei. Bp. 2000. oldalszám

⁹² *Adám M.*: Tervek... i.m. 10.

mek, kulturális különbségek és saját személyes ellenérzései miatt, nem kíván egyenrangú kooperációt kezdeményezni.

Összefoglalva — a kiadatlan és vélhetően az ismeretlen jövő számára megőrzött kézirat tanulsága alapján — úgy látjuk, hogy Kánya Kálmán külügyminiszter több szempontból nézve is távlatosan gondolkodott. Részint térben, mert — mint láttuk — a kontinens egészének perspektívájából tekint Közép-Európára és a közép-európai kérdésre. Perspektívikusan gondolkodott időben is, hiszen az önszerveződő Közép-Európa gondolatát 1935 táján teljességgel zárójelbe tette a német birodalmi térszerveződés folyamata. Az évtized második felétől a közép-európai országok ama híres kényszerpályán találták magukat, melyen az irányítást kénytelenek voltak kiadni a kezükből. Kánya — minden németbarátsága ellenére — már berlini éveinek végén érezte, hogy a Hitlerrel történő együttműködés olyan zsákutcába szoríthatja Magyarországot, melyből nem ágaznak ki mellékutak, és amely az általa folytatott és kedvelt diplomácia peremvidéke felé kényszeríti országát és őt magát is. Talán nem állunk távol az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a mű a maga többszólamúságával — diplomácia- és eszmetörténeti, morális és gazdasági, makro-ökonómiai közelítésmóddal — egy monotoníára kényszerített, virtuóz diplomata interpretációja.

KÁLMÁN KÁNYA AND THE ECONOMIC RECONSTRUCTION OF EUROPE.

The Idea of Central Europe. Der Neubau Europas. An Unknown Manuscript

by Virág Rab – Imre Tóth

(Summary)

After 1918 the most profound transformations within the structure of the world economy took place in the middle of Europe, where before the war there had existed a unified and well organised economic framework. This unity ceased after World War I, and was succeeded by seven independent state formations, isolated from each other in terms of political and economic organisation, and sometimes in open conflict. The need to reestablish the economic unity of Central Europe emerged several times in the interwar period. In the 1920s it was the aim of correcting the errors of the Peace Treaties, whereas in the 1930s the need to cure the problems caused by the Great Depression which induced both economic and financial experts and politicians to prompt economic cooperation among the states of Central Europe.

We know relatively few conceptions which, emanating from an active member of one of the interwar Hungarian governments, nevertheless express views which diverge from the officially represented political opinion. One of them is a text showing the handwriting of Kálmán Kánya, minister of foreign affairs, and presumably prepared around 1934/1935, which has recently been discovered in the Hungarian State Archives. The study, written in German, is divided into three chapters. The first deals with the spiritual characteristics and moral reconstruction of Europe, the second with the questions of the political order of the continent, whereas the third, analysed in the present paper, is devoted to the problems of economic reorganisation. The conception represented by Kánya – like all the similar conceptions elaborated in the 1930s – was motivated by the desire to transform the „bad European system” and to remedy the consequences of the Great Depression. The author contrasts the writing of Kánya with the proposals of contemporary Hungarian economic and financial experts urging for economic cooperation.

For the declining weight of the European continent in general and for the internal difficulties of Central Europe Kánya blames before all economic nationalism and the practice of closed economic units, and, consequently, sees the key of solution in their suppression and in economic cooperation. Yet around 1935, the time of German imperial territorialism, there was no more room for an overt exposition of the author's views. Kánya's proposal shows, however, that, although conceptions regarding the future of Central Europe continued to be contemplated, the road to their realisation was definitively closed by the emergence of an aggressive totalitarian state which played a dominant role in the region.